

Grzegorz Maciejewski

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach
Wydział Ekonomii
Katedra Rynku i Konsumpcji
grzegorz.maciejewski@ue.katowice.pl

EUROPA WOBEC PRZEMIAN KULTUROWYCH, SYSTEMOWYCH I GOSPODARCZYCH

Streszczenie: Artykuł jest głosem w dyskusji na temat obserwowanych w Europie zmian cywilizacyjnych i kierunków, ku którym zmierza nowoczesna Europa. Analiza zasobów literatury każe zadać pytanie, czy nadszedł już czas końca historii i w przyszłości nie można będzie oczekiwać żadnych znaczących zmian? Czy raczej należy się zgodzić z poglądami A. Tofflera, że tuż po trzeciej fali idzie czwarta, fala hiperindywidualizmu? A może jednak, obserwując potrzeby i zachowania kolejnych pokoleń Europejczyków, zaczną mieć znowu znaczenie wartości oparte na empatii czy międzyludzkiej solidarności? Obserwując postmodernistyczną rzeczywistość, można powiedzieć jedynie tyle, że wszystkie te kierunki są możliwe.

Słowa kluczowe: Europa, przemiany kulturowe, przemiany systemowe, przemiany gospodarcze, globalizacja.

Wprowadzenie

Określenie tego, czym jest Europa, stanowi problem zarówno z punktu widzenia geograficznego, jak i kulturowego, choć w opinii wielu osób zajmujących się problematyką europejską wyznaczenie granic geograficznych jest o wiele trudniejsze niż granic kulturowych [Mazurkiewicz, 2003]. Dzieje się tak z powodu swoistego rozmycia wschodniego obszaru kontynentu, a jednocześnie stosunkowo dużej kulturowej wyrazistości Europy. O ile bowiem pozostaje kwestią sporną, czy Europa jest kontynentem w sensie geograficznym¹, o tyle

¹ Wielu badaczy temu zaprzecza, nazywając Europę półwyspem Azji lub nawet, jak P. Valery, „wyrostkiem robaczkowym Azji”.

nie ulega wątpliwości, że jest kontynentem kulturowym zawierającym całe bogactwo części składowych, a więc etnicznych, religijnych i społecznych kultur. Nie byłoby kontynentu europejskiego, gdyby na tym obszarze nie wytworzyła się bogata w dokonania kultura, która pozwoliła Europejczykom żywić przekonanie o odrębności zamieszkiwanej przez nich przestrzeni i definiować ich wspólną europejską tożsamość. Fizyczny zasięg kontynentu jest zdeterminowany przez celową i świadomą działalność ludzi zamieszkujących ten kontynent, a nie na odwrót [Siewierski, 2006, s. 17].

Celem prezentowanego artykułu jest spojrzenie na kontynent europejski przez pryzmat zachodzących na nim przemian kulturowych, systemowych i gospodarczych oraz odpowiedź na pytanie, w jakim kierunku zmierza współczesna Europa. Rozważania będą prowadzone z wykorzystaniem metod wnioskowania logicznego, krytycznej analizy literatury, a także analiz o charakterze komparatywnym, czyli porównującym zamiany zachodzące w czasie i przestrzeni. Refleksja nad przemianami zachodzącymi w Europie może służyć wielu celom. Pomaga zrozumieć oraz zidentyfikować zachowania ludzi, społeczeństw, organizacji, poszerzając wiedzę na ten temat. Kierunkuje badania na poznanie nowych trendów rynkowych, ułatwiając prognozowanie przyszłości. Umożliwia dostosowywanie oferty przedsiębiorstw do potrzeb i oczekiwań współczesnych konsumentów. Zwiększa szanse na edukowanie konsumentów oraz harmonizowanie działań na rzecz zrównoważonego rozwoju cywilizacji.

1. Rodowód Europy

Obecna Europa została ukształtowana w wyniku wielu przemian kulturowych, gospodarczych i systemowych. W pewnym uproszczeniu można zamknąć dotychczasową historię Europy w trzech następujących po sobie okresach rozwoju cywilizacji: przednowoczesnym, nowoczesnym i ponowoczesnym, przez A. Tofflera nazywanych trzema falami [Toffler, 2006] (tabela 1).

Tabela 1. Okresy rozwoju cywilizacji

Wyszczególnienie	Okres przednowoczesny (1000 rok p.n.e – 1450 rok n.e.)	Okres nowoczesny (ok. 1450 rok – 1960 rok)	Okres ponowoczesny (ok. 1960 – czasy obecne)
1	2	3	4
Produkcja	Rewolucja neolityczna Rolnictwo Rękodzieło, rzemiosło rozproszone	Rewolucja przemysłowa Fabryka Produkcja masowa scentralizowana	Rewolucja informacyjna Biuro Produkcja segmentowa, zdecentralizowana
Spółczeństwo	Plemienne/Feudalne Rządząca klasa królów, kapłanów i wojskowych Chłopi	Kapitalistyczne Klasa posiadająca mieszczanstwa Robotnicy fabryczni	Globalne Paraklasa kognitariatu Pracownicy biurowi

cd. tabeli 1

1	2	3	4
Czas	Powolne zmiany Cykliczny	Liniowy	Szybkie zmiany Rozczłonkowany
Ukierunkowanie	Miejscowe/miasto Rolnicze	Narodowe Racjonalizacja przedsiębiorczości Ekskluzywne	Globalne/miejscowe Wielonarodowe Pluralistyczne, eklektyczne Inkluzywne
Kultura	Arystokratyczna Styl zintegrowany	Mieszczańska Dominacja stylu kultury masowej	Kultura gustu Wiele gatunków

Źródło: Jencks [1996]; van Raaij [2001, s. 326].

Okres przednowoczesny charakteryzował się ukierunkowaniem lokalnym i rolniczym. Plemiona zbieracko-łowieckie osiadły i zajęły się rolnictwem. Siłą napędową rozwoju kulturowego, społecznego i gospodarczego stało się chrześcijaństwo – zarówno łacińskie na zachodzie Europy, jak i greckie na wschodzie. Do klasy rządzącej należeli królowie, dowódcy armii i kapłani. Większość ludzi zajmowała się uprawą ziemi, często nie będąc jej właścicielami. Kultura miała charakter arystokratyczny. Zwykli ludzie nie mieli czasu, wykształcenia ani okazji, by uczestniczyć w wydarzeniach kulturalnych z wyjątkiem uroczystości kościelnych i okazjonalnych jarmarków [van Raaij, 2001, s. 326].

Pierwsza fala – agrarna – skończyła się wraz z nadejściem rewolucji przemysłowej, otwierającej okres rozwoju masowej produkcji i konsumpcji. Wynalezienie maszyny parowej, umasowienie produkcji, jej standaryzacja i niewyobrażalne wcześniej korzyści skali spowodowały drastyczne zmiany w mentalności producentów i konsumentów. To właśnie od czasów przemian technologicznych XIX wieku rozwijał się schemat funkcjonowania człowieka w gospodarstwie domowym, pracy, gospodarce i społeczeństwie, jaki wciąż jest jeszcze udziałem większości ludzi. A. Toffler określa ten model mianem drugiej fali. Słowa kluczowymi w tej epoce są takie pojęcia, jak: standaryzacja, specjalizacja, synchronizacja, maksymalizacja, koncentracja, integracja. Taka masa, w pewnym sensie abstrakcyjnych, pojęć jest zastosowana przez tego autora również w celu uwypuklenia charakterystyki czasów drugiej fali. Międzynarodowe korporacje dążą do maksymalizacji zysków, synchronizacji i specjalizacji sił produkcyjnych, które z kolei w sposób zsynchronizowany wytwarzają produkty adresowane do swoich odbiorców. Wszystko to odbywa się z pominięciem duchowej sfery człowieka, różnorodności preferencji odbiorców produktów, społecznych aspektów zatrudnienia, ekologicznych skutków produkcji masowej i roli ludzkości w coraz bardziej zautomatyzowanym świecie.

Okres nowoczesny to również czas utopii i wielkich ideologii. W Europie Zachodniej dominuje ideologia postępu i dobrobytu osiąganego dzięki dobrom materialnym oraz rodziny nuklearnej² jako fundamentu społeczeństwa. Początek XX wieku to wybuch komunizmu, który opanował na wiele lat obszary Europy Wschodniej. W świecie komunistycznym propaguje się ideę człowieka socjalistycznego oraz kolektywizacji pracy, życia i spędzania czasu wolnego, co w istocie rzeczy prowadziło do odłączenia dzieci od rodziców przez oddanie ich wychowania w ręce wychowawców i zaangażowanie obojga rodziców w rozwój społeczeństwa socjalistycznego.

Przechodzenie od okresu nowoczesnego do ponowoczesnego dokonywało się i dokonuje nie bez zakłóceń. W drugiej połowie lat 60. XX wieku zamieszki i protesty studenckie, jak np. w Paryżu w maju 1968 roku, były znakiem kulturowej zmiany systemu wartości. Wartości ówczesnego starszego pokolenia, jak posiadanie dóbr materialnych, prawo i porządek, władza, elitarność i sztywne struktury, zaczynały być wypierane przez wartości młodego pokolenia: wolność słowa, prawo do wyrażania samego siebie czy tolerancję. Przechodzenie od okresu nowoczesnego do ponowoczesnego miało i ciągle ma charakter stopniowych zmian, nie zaś gwałtownego przełomu. Rok 1960 wskazuje więc tylko orientacyjnie początek zachodzących przemian, choć nie jest to data całkowicie przypadkowa. W latach 60. XX wieku w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej oraz w rozwiniętych krajach Europy po raz pierwszy w dziejach ludzkości liczba pracowników umysłowych przekroczyła liczbę pracowników fizycznych. Społeczeństwa z produkcyjnych zaczęły się stawać społeczeństwami informacyjnymi. Gwałtownie zaczęła wzrastać liczba zawodów związanych z tworzeniem, przekształcaniem i rozpowszechnianiem informacji. Proletariat, czyli robotników zatrudnionych w fabrykach, zastąpił kognitariat, czyli pracownicy biurowi, którzy nie stanowią klasy robotniczej, niższej ani średniej, lecz raczej paraklasę. Większość z nich to różnego rodzaju urzędnicy, sekretarki, nauczyciele, menedżerowie, naukowcy, maklerzy giełdowi, księgowi, prawnicy, programiści – wszyscy bez wyjątku zajmujący się informacją [van Raaij, 2001, s. 327].

Ponowoczesność, a więc czas obecny, jest zatem czasem informacji, pracowników biurowych, zróżnicowanych struktur, globalizacji i rozczłonkowanej kultury. Jest okresem w rozwoju społeczno-gospodarczym ludzkości, w którym występuje wzrost znaczenia informacji, zróżnicowanie struktur czy wielość orientacji w działaniach podmiotów rynku. Ponowoczesność jest też epoką utra-

² Czyli tzw. rodziny małej, dwupokoleniowej, składającej się z rodziców (zwykle małżonków) oraz ich biologicznych i/lub adoptowanych dzieci. Por. *Słownik socjologii i nauk społecznych* [2006, s. 279-280].

conych utopii i kresem dominujących ideologii, jak np. faszyzm czy komunizm. Inne ideologie silnie obecne w epoce nowoczesnej, jak np. liberalizm, anarchizm czy feminizm, bądź to osiągnęły swe cele, bądź też stały się przestarzałe. Niektóre elementy pozostały, np. nacisk położony w ideologii feministycznej i liberalnej na odpowiedzialność jednostkową i niedyskryminującą płci. Dla I. Hassana, przez wielu uznawanego za rzecznika postmodernizmu, obecna epoka to nieciągłość, nieokreśloność, samoistość [Hassan, 1980, s. 117-126]. Po upadku w 1989 roku muru berlińskiego F. Fukuyama w swym głośnym dziele „The End of History and the Last Man” sformułował nawet tezę, iż proces historyczny w pewnym sensie zakończył się wraz z końcem komunizmu w Europie (czyli upadkiem państw tzw. realnego socjalizmu) i przyjęciem przez większość krajów systemu liberalnej demokracji. Liberalna demokracja oraz rynkowy porządek gospodarczy mają być, według niego, najdoskonalszym z możliwych do urzeczywistnienia systemów politycznych (choć nie idealnym). Jeśli te liberalne demokracje zapewnią poszanowanie praw człowieka, wolność, godność, pewną równość, zadowalający poziom konsumpcji i pozwolą na uniknięcie wojen militarnych, to koniec historii nastąpi, a w przyszłości nie będzie można oczekiwać znaczących zmian [Fukuyama, 2000, s. 11 i nast.]. Na tle wartości modernistycznych (nowoczesnych), takich jak: praca, postęp, rozum, nauka, uniwersalizm, wolność, moralność, naród, zaczynają się jawić wartości nowe, takie jak: wielokulturowość, pluralizm, eklektyzm i pragmatyzm, dekonstrukcja, nonkonformizm, brak hierarchii czy indywidualizm [Mazurek-Łopacińska, 2003, s. 47-57]. Wartości te w ostatniej dekadzie zaczęły wywierać coraz większy wpływ na podmioty kształtujące przestrzeń handlu i usług, a więc z jednej strony na przedsiębiorstwa handlowe i przedsiębiorstwa usługowe, a z drugiej na konsumentów i ich gospodarstwa domowe, podporządkowując konsumpcji nieomal wszystkie przejawy ludzkiej działalności.

2. Quo vadis Europa?

Fascynacja osiągnięciami naukowymi i rosnące uzależnienie człowieka od urządzeń technicznych oraz dominacja ekonomii i jej reguł nad innymi sferami życia zdeterminowały charakter współczesnych przemian i w zasadniczy sposób wpłynęły na egzystencję człowieka, jego możliwości, sposób postrzegania świata, relacje z innymi ludźmi, miejsce i rolę w strukturach społecznych oraz przyczyniły się do powstania nowych podziałów społecznych. Neoliberalna gospodarka rynkowa oraz wartości i postawy z nią związane, takie jak wolność, indywidu-

alizm, rywalizacja, mobilność, elastyczność, dążenie za wszelką cenę do osiągnięcia sukcesu – przede wszystkim materialnego, oddziałują na sferę społeczną, kulturową i polityczną Europy. Niemal wszędzie jest widoczna dominacja skomercjalizowanej kultury konsumpcyjnej, ekonomizacja polityki czy urynkowanie demokracji. Nowoczesne środki techniczne umożliwiają globalne upowszechnienie materialnych i niematerialnych wytworów gospodarki rynkowej. Dzięki nim została pokonana bariera czasu i przestrzeni. Wielkie wyzwanie dla europejskich państw i społeczności, a także dla każdego człowieka stanowi globalizacja stwarzająca z jednej strony nowe szanse i możliwości, z drugiej generująca wiele zagrożeń [Polak, 2009, s. 217-218]. Europa pierwszych dekad XXI wieku musi stawić czoła tym samym siłom, które doprowadziły do wydarzeń z 1989 roku i upadku systemu komunistycznego w Europie [Giddens, 2009, s. 241]. Wiąza się one z dwiema grupami przemian: zmianami o charakterze społecznym, wpływającymi na życie codzienne, oraz zmianami o charakterze technicznym, następującymi w wyniku przyspieszającej globalizacji. Przy czym globalizacja jest tutaj rozumiana jako synchronizacja działań w czasie rzeczywistym w skali światowej w odniesieniu do rynków finansowych, nauki, technologii, międzynarodowego obrotu towarami i usługami, międzynarodowych przedsiębiorstw produkcyjnych i ich sieci kooperantów, mediów masowych i wykwalifikowanej siły roboczej [Kulpa-Ogdowska, 2006, s. 490].

Zdaniem M. Castellsa, autora trylogii „The Information Age, Economy, Society and Culture”, w społeczeństwach europejskich, zwłaszcza Europy Zachodniej, dokonało się przejście od zgromadzeń o charakterze grupowym, ze stabilnymi wewnętrznymi powiązaniem i dobrze wyodrębnionymi granicami przynależności, do zgromadzeń sieciowych, które są słabiej powiązane, bardziej rozległe, nieograniczone. Podstawowe więzi w takich społeczeństwach to powiązania oparte na wymianie informacji – sieci komunikacyjne [Kulpa-Ogdowska, 2006, s. 489]. Nowoczesne środki komunikowania zmieniły Europę, perspektywy życiowe i wpłynęły na kondycję psychiczną jej mieszkańców. Technika staje się pośrednikiem, a niekiedy wręcz substytutem bezpośrednich kontaktów społecznych i łącząc, jednocześnie dzieli ludzi. Tradycyjne wspólnoty ludzkie, grupy społeczne, w których dominowały więzi emocjonalne i gdzie ludzie byli od siebie współzależni, zostały zastąpione przez [Polak, 2009, s. 222-223; Bauman, 2006, s. 152-170]:

- wspólnoty rynkowe, komercyjne, w których chwilowo łączy ludzi wspólny interes,
- wspólnoty szatniowe i karnawałowe, w których ludzi zetknęło jakieś wspólne wydarzenie, sytuacja,
- wspólnoty prestiżowe, gdzie spoiwem staje się podobna pozycja społeczna.

Dezintegracja jest również widoczna w relacjach międzypokoleniowych. Zostały zerwane więzi między pokoleniami, ponieważ postęp techniczny spowodował, że każda kolejna generacja żyje w zupełnie innej rzeczywistości. Młodzi ludzie zamiast korzystać z doświadczeń ojców czy dziadków, często sami stają się dla nich przewodnikami po nowym świecie, ucząc obsługi smartfona, instalacji kablówki, wyręczając w zgłaszaniu reklamacji przez platformy internetowe. Starość przestała być synonimem mądrości i autorytetu, a stała się jednym z wielu problemów ekonomicznych i ośrodkiem kosztów. Bywa izolowana i dyskryminowana. Społeczeństwa europejskie boją się starości, bagatelizują przeszłość z jej bogactwem doświadczeń, są nastawione na przyszłość, a właściwie przede wszystkim na przeżywanie terażniejszości. Nadrzędnymi wartościami stały się wolność osobista i niezależność. Własne potrzeby stają się najważniejsze, a własne „ja” jedynym punktem odniesienia [Polak, 2009, s. 231]. Przywoływany w pierwszej części artykułu A. Toffler uważa, że bardzo szybko po trzeciej fali rozwoju cywilizacji może nadejść fala czwarta. Nazywa ją epoką hiperindywidualizmu, w której każdy będzie skupiony na samodzielnym programowaniu wszystkich aspektów swojego życia, a tradycyjne wartości zostaną zastąpione przez wartości rynkowe, komercyjne [Toffler, 2003] (tabela 2).

Tabela 2. Wartości hiperindywidualizmu na tle wartości tradycyjnych

Wartości tradycyjne	Kierunek zmian	Wartości hiperindywidualizmu
Etyka	→	Estetyka
Moralność	→	Skuteczność
Prawda	→	Użyteczność
Mądrość	→	Umiejętność
Treść	→	Forma
Solidarność	→	Utylitarystyczny indywidualizm
Spójność, ciągłość	→	Fragmentacja
Autorytet	→	Idol, doradca, coach
Państwo opiekuńcze	→	Państwo represyjne
Obywatel	→	Konsument, klient, inwestor
Demokracja partycypatywna	→	Demokracja oligarchiczna, autorytarna, plutokracja
Wspólnota rzeczywista, realna	→	Wspólnota wirtualna, komercyjna, prestiżowa
Stosunki społeczne	→	Stosunki rynkowe

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Polak [2009, s. 233]; Toffler [2003].

Przedstawione przemiany nie są w dosłownym słowa znaczeniu uniwersalne ani globalne. Nie wszyscy je aprobują. Zgodnie z prawami nie tylko fizyki każda akcja wywołuje reakcję. J. Naisbitt zjawisko to nazywa ultrastykiem [Naisbitt, 1997, s. 62]. Jest ono wynikiem obawy ludzi przed zmianami i tęsknoty za równowagą i stabilnością. Rozkład tradycyjnych więzi i wartości wywołuje poczucie zagubienia w anonimowym, coraz bardziej obcym świecie. Obserwuje się

powrót do tradycjonalizmu, odradzanie się tożsamości etnicznej i tęsknotę do religijności doktrynalnej z jednoznacznymi wskazówkami na temat tego, co jest dobre, a co złe [Polak, 2009, s. 234]. Coraz większą akceptację zyskują rodziny wielodzietne, co znajduje między innymi odzwierciedlenie w propozycjach producentów i usługodawców dotyczących np. dużych, rodzinnych samochodów czy polis ubezpieczeniowych. Naprzeciw tym tendencjom wychodzi również tzw. polityka prorodzinna realizowana w wielu państwach Europy (ulgi podatkowe, bezpłatne podręczniki i przybory szkolne, karty typu 3+ itp.). Część ludzi rezygnuje z pięcia się po szczeblach kariery transnarodowych korporacji, decydując się na zamieszkanie i podjęcie pracy w tzw. slow city, miastach powolności, gdzie między innymi jest zagwarantowany maksymalnie 8-godzinny czas pracy i nie ma godzin nadliczbowych. Ludzie, szukając sensu życia i satysfakcji z pożytecznej pracy, rezygnują z etatów służących interesom pracodawców na rzecz wolontariatu i pracy charytatywnej.

Podsumowanie

Na przestrzeni swojej wielowiekowej historii Europa przechodziła wiele burzliwych przemian cywilizacyjnych. Czy można zatem wierzyć F. Fukujamie, że nadszedł czas końca historii, a w przyszłości nie będzie można oczekiwać już żadnych znaczących zmian? Czy raczej należy się zgodzić z poglądami A. Tofflera, że tuż po trzeciej fali idzie czwarta fala hiperindywidualizmu? A może jednak, obserwując potrzeby i zachowania młodych pokoleń Europejczyków, zaczną mieć znowu znaczenie takie wartości, jak współpraca, bezinteresowność, pomocniczość, wspólnotowość? Osadzeni w rzeczywistości ponowoczesnej możemy powiedzieć jedynie tyle, że wszystkie te kierunki są możliwe.

Literatura

- Bauman Z. (2006), *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Fukuyama F. (2000), *Koniec historii*, Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań.
- Giddens A. (2009), *Europa w epoce globalnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Hassan I. (1980), *The Question of Postmodernism* [w:] H.R. Garvin (ed.), *Romanticism, Modernism, Postmodernism*, Bucknell University Press, Lewisberg PA.
- Jencks Ch. (1996), *What Is Post-Modernism?* Academy Editions, London.

- Kulpa-Ogdowska A. (2006), *Kontynent dwóch prędkości? Europa wobec wyzwań społeczeństwa informacyjnego i konsumpcyjnego* [w:] J. Polakowska-Kujawa (red.), *Współczesna Europa w procesie zmian*, Difin, Warszawa.
- Mazurek-Lopacińska K. (2003), *Zachowania nabywców i ich konsekwencje marketingowe*, PWE, Warszawa.
- Mazurkiewicz P. (2003), *Oddychać dwoma płucami. Tożsamość Europy Środkowej*, „Społeczeństwo. Studia. Prace Badawcze. Dokumenty”, nr 2 (54).
- Naisbitt J. (1997), *Megatrendy*, Zysk i S-ka, Poznań.
- Polak E. (2009), *Globalizacja a różnicowanie społeczno-ekonomiczne*, Difin, Warszawa.
- Raaij F. van (2001), *Konsumpcja postmodernistyczna* [w:] M. Lambkin, G. Foxall, F. van Raaij, B. Heilbrunn (red.), *Zachowanie konsumenta. Koncepcje i badania europejskie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Siewierski J. (2006), *Źródła tożsamości Europejskiej* [w:] J. Polakowska-Kujawa (red.), *Współczesna Europa w procesie zmian*, Difin, Warszawa.
- Słownik socjologii i nauk społecznych* (2006), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Toffler A. (2003), *Czwarta fala*, „Wprost”, wydanie z dnia 13.04.
- Toffler A. (2006), *Trzecia fala*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań.

EUROPE TO CULTURAL CHANGE, SYSTEMIC CHANGES AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS

Summary: The article is a theoretical consideration over the civilization changes observed in Europe and the directions which the modern Europe is heading for. The analysis of the literature resources makes one to ask a question if this is the end of the history and in the future one would not be able to expect any considerable changes or perhaps after Toffler's third wave, the fourth wave of hyperindividualism is coming? Perhaps observing the needs and behaviours of young generations of the Europeans, the values such as cooperation, selflessness, commonality and being helpful will start to matter. Existing in the postmodern reality we may only say that all of these trends are possible.

Keywords: Europe, cultural change, systemic changes, economic transformations, globalization.